

«Miniones» (minians) as illegal jewish communities in Vinnytsia region in 1945-1952. (based on materials from the reports of the regional council on affairs of religious cults)

Natalka V. Zhmud

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD History, Associate Professor (Ukraine)

e-mail: natalka.zmud@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Anatolii V. Voynarovskiy

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: anatolii.voinarovskiy@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9413-2025>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024>

Abstract.

The purpose of the study is to reveal the activities of "minions" (minyans) as illegal Jewish communities in Vinnytsia region in 1945-1952 based on the analysis of materials from reports of the Council for Religious Cults in Vinnytsia region; to characterize the features of the relationship between Jewish religious associations and Soviet authorities at various levels through the prism of Stalin's policy of anti-Semitism in the first post-war decade. **The research methodology** is based on a combination of general scientific and historical methods, the main ones being generalization, problem-chronological, historical-systemic, and comparative-historical. Special attention is paid to statistical analysis when tracking the dynamics of the number of unregistered communities during the studied period in Vinnytsia region and content analysis of the texts of reports of the Commissioner of the Council for Religious Cults in Vinnytsia region. **The scientific novelty** lies in the fact that, based on the first-ever released archival materials of the reports of the Commissioner of the Council for Religious Cults under the USSR Council of People's Commissars for Vinnytsia Region, the activities of illegal Jewish communities in Vinnytsia in 1945-1952 were analyzed. **Conclusions.** The activities of "minions" (minyans) in Vinnytsia in the first post-war decade should be considered in the context of the policy of state anti-Semitism. Religion, which even during the Nazi occupation played a consolidating role in the life of the traditional Jewish community, underwent significant changes after the war. The Soviet authorities tried to restrain and control the activities of Jewish communities, whose activity revived in 1948 against the background of the growth of the national consciousness of the Jewish population in connection with the formation of the State of Israel. Such actions of the Bolshevik government caused a wave of repressive measures (searches, arrests, deregistration, closing of synagogues, taxation, etc.), which led to the development of anti-Semitic sentiments among the population. But despite the harsh pressure of the totalitarian Stalinist regime on illegal Jewish formations, they continued to operate underground and maintain the integrity of the Jewish community. In 1945 - 1952, Vinnytsia was among the leaders in illegal Jewish formations.

Keywords: Judaism, "minions" (minyans), illegal religious formations, anti-Semitism, Council for Religious Cults, Vinnytsia region.

«Міньони» (міньяни) як нелегальні юдейські громади на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за матеріалами звітів обласної ради по справах релігійних культів)

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: natalka.zmud@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Анатолій Войнаровський

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: anatolii.voinarovskiy@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9413-2025>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100>

WOS ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024>

Анотація.

Мета дослідження – розкрити діяльність «міньонів» (міньянів) як нелегальних юдейських громад на Вінниччині у 1945-1952 рр. на основі аналізу матеріалів звітів Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області; охарактеризувати особливості взаємовідносин юдейських релігійних об'єднань з органами радянської влади різних рівнів крізь призму сталінської політики антисемітизму першого повоєнного десятиліття.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та історичних методів, основними з яких стали узагальнення, проблемно-хронологічний, історико-системний, порівняльно-історичний. Особлива увага приділена статистичному аналізу при відстеженні динаміки кількості незареєстрованих громад впродовж досліджуваного періоду на Вінниччині і контент-аналізу текстів звітів Уповноваженого Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі вперше введених в обіг архівних матеріалів звітів Уповноваженого Ради по справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР по Вінницькій області проаналізовано діяльність нелегальних юдейських громад на Вінниччині у 1945-1952 рр. **Висновки.** Діяльність «міньонів» (міньянів) на Вінниччині у перше повоєнне десятиліття варто розглядати у контексті політики державного антисемітизму. Релігія, яка навіть в період нацистської окупації відігравала консолідуючу роль у життєдіяльності традиційної єврейської громади, зазнала після війни суттєвих змін. Радянська влада намагалася стримувати та контролювати діяльність юдейських громад, активність яких пожевалася у 1948 р. на тлі зростання національної свідомості єврейського населення у зв'язку з утворенням держави Ізраїль. Такі дії більшовицького уряду спричинили хвилю репресивних заходів (обшуки, арешти, зняття з реєстрації, закриття синагог, оподаткування тощо), які призвели до розгортання антисемітських настроїв серед населення. Та незважаючи на жорсткий тиск тоталітарного сталінського режиму на нелегальні юдейські формування, вони продовжували діяти в підпіллі та підтримувати цілісність єврейської спільноти. В 1945 – 1952 рр. Вінниччина опинилася серед лідерів по юдейським нелегальним формуванням.

Ключові слова: юдаїзм, «міньони» (міньяни), нелегальні релігійні формування, антисемітизм, Рада по справах релігійних культів, Вінницька область.

Постановка проблеми. Друга світова війна і Голокост дуже змінили життя єврейської спільноти. Але і закінчення війни не принесло очікуваного полегшення. Останній період перебування Сталіна при владі відзначився черговим загостренням релігійного та етнічного питань. З 1944 р. почалися масові депортації національних меншин України до Сибіру та Середньої Азії.

Соціально-економічне життя євреїв Радянського Союзу почало суттєво змінюватися ще наприкінці 1930-х рр. внаслідок економічних реформ, що призвело до зміни чисельності, структури та ареалів розселення.

Якщо до війни більшість євреїв проживала у невеликих містечках, то після війни вони більше зосереджуються у великих містах. Відчутно зменшилася кількість євреїв, залучених у торгівельній сфері, натомість збільшилася чисельність інженерів та кваліфікованих робітників.

Більшість єврейських громад втратили своєрідність організації суспільного життя, оскільки значна частина була знищена, а частина не повернулася після евакуації. Культура «штетлів», яка завжди була етнозберігаючим фактором, практично зникла. Суттєвих змін зазнала також релігія, яка завжди відігравала ключову об'єднуючу роль у житті традиційної єврейської громади. Вінниччина у цьому контексті викликає посилений дослідницький інтерес, адже на Поділлі єврейське населення здавна було однією із найчисельніших етнічних спільнот, яка відіграла провідну роль у формуванні соціально-економічного та культурного життя регіону. Варто також підкреслити, що саме тут зародилась одна із найпоширеніших течій ортодоксального юдаїзму – хасидизм.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Радянська історіографія, як правило, висвітлювала роль юдаїзму переважно негативно крізь призму антисемітизму. Зарубіжна історіографія в основному представлена працями релігієзнавців, християнських і юдейських богословів та правозахисників.

Для глибшого осмислення нашої теми обов'язково варто відзначити наукові студії В. Войналовича (Войналович, 1995), Ю. Данилюка (Данилюк, 1995), В. Даниленка (Даниленко, 2002), О. Курабцева (Курабцев, 2006), О. Гури (Гура, 2010), Г. Маринченко (Маринченко, 2014) тощо, присвячені дослідженню радянської політики антисемітизму кінця 1940 – початку 1950-х рр.

Єврейські чистки як органічну складову політики тоталітарної держави повоєнних років розглядає американський дослідник Т. Снайдер, підкреслюючи свідому замовчуваність єврейського питання в радянській історіографії (Снайдер, 2015).

Діяльності юдейських громад та їхнім взаємовідносинам із радянською владою безпосередньо на Поділлі присвячена монографія В. Кононенка (Кононенко, 2017).

Теми нелегальних релігійних угруповань 1945-1952 рр. на Вінниччині крізь призму аналізу звітів обласної ради по справах релігійних культів торкнулися А. Войнаровський і Н. Жмуд (Войнаровський, Жмуд, 2024).

Та попри ряд беззаперечно цінних праць, присвячених нелегальним юдейським громадам в УРСР, їхня діяльність саме на Вінниччині в період розгортання нової післявоєнної хвилі сталінської політики антисемітизму висвітлена недостатньо.

Джерельною базою для дослідження стали архівні матеріали Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), зокрема, звіти Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області за 1945-1952 рр., які вперше введено до наукового обігу, що підкреслює новизну.

Мета статті – охарактеризувати особливості діяльності «мінйонів» (мін'янів), нелегальних юдейських громад на Вінниччині у 1945-1952 рр. за матеріалами Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області, виявити специфіку взаємовідносин із радянською владою.

Виклад основного матеріалу. Релігія завжди відігравала основну роль у житті традиційного єврейського етносу, консолідуючи, зберігаючи та підкреслюючи його особливість. Адже засадничими принципами юдаїзму стали закритість і богообраність, що й визначило життєву стратегію, менталітет та взаємовідносини євреїв зі світом.

У перше повоєнне десятиліття, як засвідчують господарські книги 1947-1952 рр., єврейська громада на Вінниччині ще зберігала свою монолітність і замкненість, оскільки змішаних шлюбів між українцями та євреями зафіксовано не було (Батирева, 2012).

За відсутності національного об'єднання чи культурно-освітніх інституцій діяльність релігійних громад набувала особливої ваги. Окрім безпосереднього релігійного значення, громада виконувала соціальні, благодійницькі, культурні та виховні функції, намагаючись зберігати свою ідентичність.

У 1920-х рр., з приходом радянської влади, єврейська молодь, захопившись ідеями нової держави і можливостями, які вона надала на перших етапах, відвела релігії другорядну роль або цілком від неї відмовилась. Старше покоління залишилось переважно вірним своїм релігійним традиціям.

Під час Другої світової війни, а також у перші роки після нацистської окупації радянська влада певною мірою послабила контроль над різними сферами суспільного життя. У єврейському середовищі це призвело до відродження значної кількості релігійних громад, які до війни потрапили під заборону.

У важких умовах Другої світової війни та Голокосту юдаїзм став чи не єдиним фактором єднання єврейської спільноти.

Для глибшого осмислення нашої теми, варто підкреслити, що на Вінниччині наслідки окупаційного режиму Трансністрії та Рейхскомісаріату щодо єврейського населення суттєво відрізнялися. Адже тодішні Могилівський, Тульчинський і Бершадський повіти (теперішня Вінницька область) зазнали з боку румунської адміністрації менш жорсткого тиску, ніж від німецької. В окремих селах і містечках (Бершадь, Шаргород, Могилів-Подільський, Томашпіль, Джурин, Жмеринка, Мурафа, Тиврів тощо) були навіть синагоги (Винокурова, с. 163).

На масове поширення нелегальних юдейських формувань у 1944 р. суттєво вплинув наказ Л. Берії про облаштування побутових умов євреїв на звільнених від нацистських окупантів територій, що спричинило до виселення значної кількості євреїв, зокрема з Вінниччини, на Донбас, в інші промислові регіони, віддалені райони Росії та Середньої Азії.

Ті юдеї, яким вдалося уникнути депортацій, були змушені переховуватися від радянської влади і переходити в нелегальні угруповання, які партійно-державні органи, за звичай, часто навіть в офіційних документах зневажливо називали «міньонами»-збіговиськами».

Назва «міньон» походить від релігійного терміну, що на івриті звучить як «мін'ян» (рахунок, число), а на ідиші видозмінено – як «міньон». Це означає кворум з десяти і більше дорослих чоловіків, які пройшли бар-міцву (статеві-вікова ініціація 13-літніх хлопчиків, так званий перехід у категорію дорослих). За юдейськими законами, такий кворум необхідний для богослужіння в громаді і для ряду релігійних церемоній, бо виголошена молитва вважається молитвою всієї громади, а не індивідуальною. Деякі місця навіть в обов'язковому порядку потрібно промовляти тільки від імені громади. І оскільки синагога не є храмом, а «будинком зборів», тому традиційно це може бути просто будинок одного з євреїв, в якому юдеї збираються разом для молитви. Важливо під час спільної молитви знаходитися в одному просторі і бачити один одного. Загалом молитися може кожен окремо, але Талмуд підкреслює не просто рекомендований характер саме спільної молитви, а її імперативність (обов'язковість). Що й стало одним із важливих чинників єднання юдейської громади попри всі можливі найскладніші обставини.

За систематичними звітами обласної ради по справах релігійних культів, кількість «міньонів» було завжди врахувати досить важко через конспіративний характер діяльності.

Будь-які заходи, які проводилися юдейськими спільнотами, трактувалися як небезпечні, що підривають радянський режим. Так, за повідомленнями місцевих органів влади, у 1945 р. у м. Вінниці під «нібито прикриттям відзначення річниці знищення окупантами єврейського населення на кладовищі було нелегально організовано збори всіх юдеїв (до 2000 осіб)». Зазначалося, що «збори переросли у мітинг націоналістичного характеру» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, арк.34).

До кінця 1940-х рр. у більшості районів Вінниччини кількість нелегальних «міньонів» суттєво збільшилася. Незареєстровані релігійні громади зосереджувалися переважно у місцях традиційного проживання євреїв. З метою відвернути від себе увагу мін'яни періодично змінювали місця своїх зібрань, тому відстежувати їх було досить складно. Місцеві чиновники періодично звітували, щоб притягнути «міньонів» до відповідальності було важко ще й тому, що більшість вірян були людьми похилого віку, для яких процес реєстрації був фізично обтяжливим, тому влада назустріч не йшла і офіційний дозвіл, зазвичай, оформляти не поспішала.

Досить часто у звітах зустрічається інформація, що мін'яни очолювали євреї, які під час нацистської окупації добровільно співпрацювали з ворогом: «У м. Бершадь окрім легальної громади, що має синагогу і налічує 300 осіб, Куперман Шер, який в період окупації працював заступником коменданта єврейського «гетто», очолює нелегальну єврейську общину. Помічником Купермана є Фельдман, який працював поліцейським «гетто» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, арк.222). Зрозуміло, що у цих контекстах потрібно зчитувати навмисно перекручену інформацію про так званих «колаборантів», адже значна частина тих євреїв, які змушені були співпрацювати з нацистським режимом, саме в такий спосіб завдяки певним посадам і пільгам рятували, передусім, своїх же вірян від знущань, голоду та фізичного знищення.

Показовим є той факт, що в 1946 р. з 13 єврейських релігійних громад загальною кількістю 3500 осіб, що функціонувало у Вінницькій області, було зареєстровано лише 3 синагоги, інші проводили збори нелегально в мін'янах. З 9 рабинів лише 3 були зареєстровані. Керівниками деяких релігійних громад були колишні репресовані чи емігранти: «Нелегальним рабинами є Лернер Ушер, 45 років, який у 1938 р. був засуджений за антирадянську діяльність на 5 років виправних трудових таборів; Слободяник Йосип, 1865 р. н., староста Вінницької громади, у 1938 р. був засуджений за антирадянську діяльність на 5 років виправних трудових таборів; Бортник Авраам, який з 1929 по 1936 рр. проживав у Чилі (Південна Америка). Рабин Бик Липпа Хаїмович, що проживає у Могилів-Подільську, в період окупації як рабин отримував від румунської влади щомісячну платню. Одночасно підтримував зв'язок із керівництвом сіоністської організації в Бухаресті (Шарига), перед якою неодноразово піднімав питання про вивезення до Палестини єврейських дітей» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, арк.221).

На кінець 1948 р. у Вінницькій області було зареєстровано 5 юдейських громад (3630 осіб). Серед незареєстрованих громад функціонувало: у м. Вінниці – 6-10 груп (300-800 «міньонів»); Барському р-ні – 2-3 групи (40-50 «міньонів»); Бершадському р-ні – 1 група (300 «міньонів»); Іллінецькому р-ні – 3-4 групи (50-80 «міньонів»); Козятинському р-ні – 1-2 групи (30-50 «міньонів»); Крижопільському р-ні – 3-4 групи (50-80 «міньонів»); Немирівському р-ні – 2-3 групи (30-65 «міньонів»); Могилів-Подільському р-ні – 5-6 груп (120-200 «міньонів»);

Тиврівському р-ні – 2-3 групи (50-60 «мінйонів»); Томашпільському р-ні – 2-3 групи (50-75 «мінйонів»); Тульчинському р-ні – 5-8 груп (90-160 «мінйонів»); Хмільницькому р-ні – 5-6 груп (100-150 «мінйонів»); Чернівецькому р-ні – 1 група (120 «мінйонів»), Ямпільському р-ні – 1 група (200 «мінйонів»).

«Мінйони» зафіксовані в кожному із 45 районів Вінницької області, де проживали євреї. Навіть там, де були синагоги, «мінйони» організовувалися під час релігійних свят. Лише в Піщанському районі зареєстрованих і незареєстрованих громад відстежено не було (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, арк. 2-13).

Згідно діючого радянського законодавства віряни самі мали право вирішувати питання внутрішнього життя. Але де-факто виборні органи були обмежені у прийнятті рішень і відчували постійний тиск з боку Уповноваженого в справах релігійних культів, працівників місцевих органів влади і атеїстичного активу. Наприклад, звернення на початку 1946 року рабина Кам'янець-Подільського єврейського релігійного товариства А. Липіна до керівництва РСРК із пропозицією скликати в Москві всесвітню рабинську конференцію, щоби вивчати староєврейську мову і викладати її у старших класах шкіл та вишах стало приводом до «зацікавлення» його особою відповідними партійними органами (Гура, 2010).

Найпершими приводами закриття нелегальних юдейських формувань було порушення радянського законодавства. Це стосувалося, передусім, порядку реєстрації релігійних громад, адже вона була можлива лише за наявності синагоги чи приміщення для релігійних зібрань. Влада притягала до адміністративної відповідальності очільників громад та власників житла, які здавали в оренду приміщення під молитовні будинки тощо. Вони обкладалися значними податками і навіть виселялися в інші населені пункти. У приміщеннях мінйонів, на квартирах служителів культу влаштовувалися регулярні обшуки з метою виявлення релігійної літератури й культового майна.

Але переслідування та штрафи з боку міліції, оподаткування власника будинку (квартири) і кантора (керівник богослужбової музики) з боку міськфінвідділення і райфінвідділення не зупиняли «мінйонів», які залишали зачинений молитовний дім і переходили в інший, доки їх не викривала міліція, потім – в інший тощо: «На базарі Каліччя у № 16 проводився «мінйон» і віряни, здійснюючи молитву у «судний день», пішли до річки молитися про дощ. Напередодні старшина міліції вийшов на завдання, щоб розігнати «мінйон» і скласти акт про незаконне зібрання. Він звернувся з питанням до сусідки, теж єврейки, де проживає Гуральник Мойша. Сусідка вдала, що не зрозуміла запитання. Поки міліціонер роз'яснював їй, сусідка відправила сина до Гуральника та попередила його, за цей час «мінйон» розбігся. У «мінйони» молилося до 60 осіб, коли міліціонер там з'явився, залишилося лише двоє. Такі ж випадки були у всіх «мінйонах», а мені потім доповіли: «не встановлено» (ДАВіО, ф.136, оп.30, спр.198, арк.17).

Такі нарікання Уповноваженого на місцеву владу з приводу тривалої бездіяльності щодо ліквідації нелегальних юдейських угруповань зустрічаємо досить часто: «На єврейському цвинтарі викрито «мінйон». Організатором був колишній рабин Бортник, а колишній сторож синагоги Хейніс Абба збирав гроші. Я написав доповідну голові Облвиконкому тов. Дементьєву, що релігійна юдейська громада вибудувала на цвинтарі будинок і цвинтар не закритий, хоча знаходиться у центрі міста. Та незважаючи на видану раніше директиву голови Облвиконкому, міськрада її не виконала. Та все ж виконком Вінницької міськради вирішив питання про вилучення будинку як майна без господаря. Юдейський цвинтар також закритий і євреям надали право поховання на загальному кладовищі» (ДАВіО, ф.136, оп.30, спр.180, арк.18).

Або ж черговий приклад: «Після проведення обшуку у будинку по вул. Некрасова 61, де діє нелегальна тимчасово діюча синагога, та декількох звертань до Вінницької міськради, щоб його вилучили під будь-яким приводом, відповіді ще не надійшло. Після місячного терміну після звертання до начальника 2-ого відділу міліції та завміськфінвідділом щодо оподаткування господаря квартири, також жодних заходів не вжито. Але мінйон все ж вдалося закрити за допомогою МДБ і облфінвідділу, оштрафували господаря на 100 руб.» (ДАВіО, ф.136, оп.30, спр.180, арк.19; ф.136, оп.17, спр.257, арк.48],

Вже на кінець 1940-х рр. «мінйони» також були закриті в м. Бар, м. Томашпіль, с. Дзигівка Ямпільського р-ну, м. Джурин, м. Тульчин, м. Гайсин, с. Красне і смт Гнівань Тиврівського р-ну, м. Шпиків, м. Крижопіль.

Нелегальним юдейським громадам заборонялося торгувати продуктами, які були безпосередньо пов'язані з релігією: «Кошерне м'ясо продавати не можна, бо беруть за нього на 1 рубль дорожче. І торгівельні організації не знають, що робити. Щодо маці я попередив, що її можна пекти лише з борошна, яке дають. Також попередив, що не треба жертвувати для бідних. У просьбі пекти мацу з державного борошна я відмовив» (Інформаційний звіт за 4 квартал 1947 р. Уповноважений ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області тов. Шумков) (ДАВіО, ф.136, оп.17, спр.257, арк.48).

Натомість зареєстровані громади мали ряд «пільг». Так, у Бершаді та Чернівцях в останній день єврейської Пасхи (день поминання померлих) адміністрація відпустила на молитовні збори 15-20 осіб членів промартілі. У Бершаді молились 150 осіб з 8 до 12 години дня, а у Чернівцях – до 70 осіб з 7 до 11 години дня. Як заявили віряни, ці години було відпрацьовано (за іншими джерелами – юдеїв спеціально не відпускали, а дозволили їм молитися в обідню перерву) (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.47).

У Вінниці директор птахокомбінату навіть залишив для різання птахів суботу як вихідний день, хоча місцева влада неодноразово намагалася заборонити такі «пільги»: «На новому базарі колишній рабин Бортник, а на базарі Каліча кантор Спектор різали птицю за єврейським релігійним ритуалом. Вже двічі доповідалося облвиконкому, обкому КП(б)У і міському КП(б)У, та жодних мір не прийнято» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.47).

Та навіть зареєстровані громади пильно контролювали. Про випадки порушення трудової дисципліни під час Пасхи і нормування випікання маці систематично доповідалося керівництву облвиконкому і обкому КП(б)У: «За 4-5 тижнів організовані артїлі, що складались з євреїв, українців та поляків, почали випікати мацу, що приносили євреї. На випічку маці йшло від 3 до 15 кг. Мацу випікали в Жмеринці, Чернівцях (до 5-7 тонн) і Вінниці (до 3 тонн)» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.47).

На думку самих юдеїв, систематична відмова виконкому облради депутатів трудящих юдейським громадам в реєстрації, особливо тим, що не хотіли приєднуватися до легальних громад, а також в клопотанні щодо відкриття молитовного дому, значною мірою пов'язана з недовірою влади через їхні родинні чи інші зв'язки в Америці та Ізраїлі, за що «міньонів» навіть часто звільняли зі служби (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.48).

Ще під час Першої світової війни у 1914 р. було створено Американський об'єднаний розподільчий комітет (фонд «Джойнт»). Наприкінці Другої світової війни цей фонд надавав допомогу євреям СРСР через «Червоний Хрест». Після війни у 1945 р. «Джойнт» направив радянським євреям 1 млн доларів на відновлення сільського господарства Криму. До 1948 р. фонд сам направляв допомогу релігійним громадам і фізичним особам. Згодом «Джойнт» було визнано сіоністською шпигунською терористичною організацією, що працювала на американську та англійську розвідку (Кононенко, 2017).

І саме з утворенням у 1948 р. держави Ізраїль радянська влада пов'язувала зростання національної свідомості єврейського населення, внаслідок чого посилювалася державна політика антисемітизму. Сіонізм як ідеологія та політичний рух ставили на меті повернення євреїв на історичну батьківщину, тому в антисемітському контексті його називали «расизмом», «імперіалізмом», «реакціонізмом», навіть – «фашизмом».

Сталінський режим очікував від нової держави підпорядкування зовнішньої політики геополітичним інтересам Радянського Союзу на Близькому Сході. Але єврейська держава стала сприйматися як «союзниця американського імперіалізму», що й спричинило масові арешти та роздмухування конфліктів всередині релігійних громад. Більшість справ було сфабриковано. Наприклад, однією із гучних справ стала «Справа Єврейського антифашистського комітету», яка тривала з кінця 1946 по 1952 рр. Підставами було звинувачування у сіонізмі та буржуазному націоналізмі. Єврейські культурно-освітні заклади та синагоги як центри національно-культурного і релігійного життя почали закриватися.

Доповідаючи щодо проведених заходів вищим партійним і урядовим інстанціям республіки, уповноважений РСРК по Україні П. Вільховий зазначав: «Створення держави Ізраїль і організація з цього приводу спеціальних молитовних зібрань, які ми розцінюємо як своєрідні мітинги, організовані націоналістичними елементами» (Гура, 2010).

Доповідаючи в Раду по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР тов. Полянському Уповноважений по Вінницькій області підкреслив, що про приїзд до Радянського Союзу посла з Ізраїлю голова релігійної громади м. Вінниця Коган, рабин Бортник та інші релігійні активісти були добре проінформовані. Вони були викликані для розмови і засвідчили наступне: «Про визнання держави Ізраїль ми знаємо давно. Визнання СРСР держави Ізраїль дуже добре для цієї держави. Ми, піддані СРСР, дуже раді утворенню цієї держави. І раді приїзду посла в СРСР і переконуємося, що СРСР невідворотно визнав державу Ізраїль і відтепер налагоджуватимуть здорові дипломатичні відносини» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, арк.15).

З Палестини на Вінниччину почала надходити матеріальна допомога. Наприклад, у м. Хмільник на незареєстровану релігійну громаду прийшла посилка, яку віряни передали до райсобезу. В посилці було 100 дитячих ковдр, решта – релігійні юдейські предмети. Ковдри віддали в Хмільницький дитячий будинок (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, арк.15).

Незабаром радянський режим почав забороняти єврейську національну символіку, яку розглядали як сіоністську. Заборонялося виготовляти пам'ятники (мацеві) та монументи із зображенням Щита Давида, проводити впорядкування кладовищ і будь-які релігійні свята.

З доповідної записки секретарю Вінницького Обкому КП(б)У тов. Г. Шевчуку від Уповноваженого ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області тов. Шумкова: «Довожу до Вашого відому, що єврейські релігійні свята – «Рош га-Шона» (новий рік), «Йом-Кипур» (судний день), «Суккот» («кущі») та інші розпочнуться 30 вересня ввечері і закінчатся 23.10.1951 р. З боку єврейських релігійних громад в цей період спостерігається, як правило, порушення радянських законів про релігійні культи і зростає кількість релігійних груп в явочному порядку – так званих міньонів, які збираються в окремих громадян єврейського походження і шкідливі тим, що молитовні збори часто використовуються сіоністами та іншими контрреволюційними групами для націоналістичної та іншої пропаганди серед віруючих євреїв. Можуть бути порушення трудової дисципліни робітниками та службовцями підприємств та установ, можливе відвідування синагоги і міньонів окремими комуністами та комсомольцями, а також особливий інтерес викликає зміст проповідей. Прошу дати вказівку райкомам КП(б)У по нашій області вжити заходи щодо посилення культурно-масової та політичної боротьби серед єврейського населення щодо заходів знешкодження діяльності міньонів» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.66).

Та незважаючи на заборону й переслідування нелегальні юдейські формування продовжували функціонувати. Так, на 1951 р. по Вінницькій області «міньони» налічували 69 громад загальною кількістю 6200 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк. 23; ф.136, оп.30, спр.180, арк. 84-84.А, 85-85А, 86), що порівняно із 1950 р. було майже вдвічі більше.

На початок 1950-х рр. спостерігається також тенденція «помолодшання» членів громад. Адже 70% складали юдеї від 25 до 40 років, до 20% – від 41-60 років, до 10% – від 80 років (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.48).

Ситуація на краще для юдеїв почала змінюватися лише в перші роки деєдалінізації: збільшилася кількість зареєстрованих громад, синагог і міньонів, оскільки навіть збільшення синагог не могли задовольнити потреб вірян. Також дозволили випікати мацу в пекарнях промкооперації та державних хлібозаводів і продаж через магазини місцевої торгівлі. Активізувалися зв'язки із рабином Ізраїлю, надходити посилки з ритуальними есригами (видом лимонів), адасимами (видом засушених гілок пальм), мацою, вітальні телеграми, запрошення (Маринченко, 2014).

Але вже постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» спричинила для юдеїв етап нових випробувань.

Висновки. Єврейська спільнота, яка зазнала важких випробувань під час нацистської окупації, після війни відчувала на собі нову хвилю тиску та переслідувань від сталінського тоталітарного режиму.

Радянська політика щодо нелегальних юдейських формувань на Вінниччині другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. була спрямована не лише безпосередньо на їхню ліквідацію чи переведення в статус реєстрації. Різноманітні репресивні заходи (обшуки, арешти, зняття з реєстрації, закриття синагог, оподаткування, втручання у внутрішні справи громади, перешкоджання міграції до Ізраїлю тощо) треба розглядати як антисіоністські та антиєврейські, що роздмухували антисемітські настрої населення загалом. Різними рівнями влади штучно створювалися ситуації, коли під пресингом навіть офіційні юдейські громади були змушені переходити у підпільну діяльність.

Попри насильницькі дії радянської влади, міньяни все ж продовжували діяти підпільно і консолідувати єврейську спільноту.

В перше повоєнне десятиліття Вінниччина, на території якої євреї історично були однією із найчисельніших національних меншин, увійшла у трійку по кількості юдейських нелегальних формувань. Вважаємо, що така ситуація, окрім державної антирелігійної політики, була спричинена новою хвилею антисемітизму на тлі утворення у 1948 році держави Ізраїль і значним пожвавленням націоналістичних настроїв серед єврейської спільноти.

В контексті сучасної російсько-української війни ворожа пропаганда намагається систематично роздмухувати в Україні внутрішні конфлікти, зокрема, і на релігійному ґрунті як між різними християнськими конфесіями, так і між християнами та юдеями. Тому варто об'єктивно увиразнювати такі провокативні теми, наголошуючи на тому, що в Україні завжди було культурне різноманіття і загалом взаємна толерантність між різними національними меншинами, релігіями та конфесіями.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

Батирєва, І. М. (2012). Етносоціальна структура населення с. Мурафа Шаргородського району Вінницької області 1940-1950-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 20. С. 229-233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2012_20_49

- Винокурова, Ф.А.** (2005). Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел. *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. 23-24 червня 2005. Київ: Сфера. С. 156-164.
- Войналович, В.** (1995) Наступ на юдейські громади в Україні в 50-60-х роках. *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994*. Київ. С. 33-38.
- Войнаровський, А., Жмуд, Н.** (2024). Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 50. С. 94-103. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103>
- Гура, О.** (2010). Юдейські громади в Україні після Другої світової війни (друга половина 1940-их - початок 1950-их років). *Історична пам'ять*. Вип. 2. С. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2010_2_10
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області.**
- Даниленко, В.** (2002). «Єврейське питання». *Політичний терор і тероризм в Україні*. Київ : Наукова думка. С. 724-744.
- Данилюк, Ю.** (1995). Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х років. *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994*. Київ. С. 61-62.
- Кононенко, В.** (2017). *Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. - початок XXI ст.)*. Вінниця : Нілан-ЛТД. 370 с.
- Курабцев, О.** (2006). Репресії проти євреїв – громадян радянської України у 1945-1953 рр. *Наукові праці. Історія : науковий журнал*. Т. 48. Вип. 35. Миколаїв. С. 41-45. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf>
- Маринченко, Г.** (2014). Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період. *Українознавчий альманах*. Вип. 16. С. 256-260.
- Снайдер, Т.** (2015). *Чорна земля. Голокост як історія і застереження* (пер. Павло Білак, Олеся Камишникова, Тетяна Родіонова). Київ: Медуза. 400 с.

References:

- Batyrieva, I. M.** (2012). Etnosotsialna struktura naselennia s. Murafa Sharhorodskoho raionu Vinnytskoi oblasti 1940-1950-kh rr. [Ethnosocial structure of the population of the village. Murafa of the Shargorod district of the Vinnytsia region in the 1940s-1950s.] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istorii*. Vyp. 20. S. 229-233. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2012_20_49 [in Ukrainian].
- Danylenko, V.** (2002). «Ievreiske pytannia». *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini [«Jewish question». Political terror and terrorism in Ukraine.]*. Kyiv : Naukova dumka. S. 724-744. [in Ukrainian].
- Danyliuk, Yu.** (1995). Antyievreiski kampanii v Ukraini na pochatku 50-kh rokiv. Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini [Anti-Jewish campaigns in Ukraine in the early 1950s. Jewish history and culture in Ukraine]. *Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994*. Kyiv. S. 61-62. [in Ukrainian].
- DAVіO – Derzhavnyi arkhiv vinnytskoi oblasti** [State archive of the Vinnytsia region] [in Ukrainian].
- Hura, O.** (2010). Yudeiski hromady v Ukraini pislia Druhoi svitovoi viiny (druha polovyna 1940-ykh - pochatok 1950-ykh rokiv) [Jewish communities in Ukraine after the Second World War (the second half of the 1940s - the beginning of the 1950s)]. *Istorychna pamiat*. Vyp. 2. S. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2010_2_10 [in Ukrainian].
- Kononenko, V.** (2017). *Yevreiske naselennia Podillia (40-i rr. XX st. - pochatok XXI st.) [The Jewish population of Podillia (40s of the 20th century - the beginning of the 21st century)]*. Vinnytsia : Nilan-LTD. 370 s. [in Ukrainian].
- Kurabtsev, O.** (2006). Represii proty yevreiv – hromadian radianskoi Ukrainy u 1945-1953 rr. [Repressions against Jews - citizens of Soviet Ukraine in 1945-1953] *Naukovi pratsi. Istorii : naukovyi zhurnal*. T. 48. Vyp. 35. Mykolaiv. S. 41-45. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf> [in Ukrainian].
- Marynchenko, H.** (2014). Zahalnyi stan yevreyskykh hromad Ukrainy v povoiennyi period [The general state of the Jewish communities of Ukraine in the post-war period]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 16. S. 256-260. [in Ukrainian].
- Snaider, T.** (2015). *Chorna zemlia. Holokost yak istoriia i zasterezhennia [Black earth. The Holocaust as history and warning]* (per. Pavlo Bilak, Olesia Kamyshnykova, Tetiana Rodionova) Kyiv: Meduza. 400 s. [in Ukrainian].
- Voinalovych, V.** (1995) Nastup na yudeiski hromady v Ukraini v 50-60-kh rokakh. Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini [The attack on Jewish communities in Ukraine in the 1950s and 1960s]. *Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994*. Kyiv. S. 33-38. [in Ukrainian].

-
- Voinarovskiy, A., Zhmud, N.** (2024). Nelehalni protestantski denominatsii na Vinnychchyni u 1945-1952 rr. (za materialamy oblasnoi rady po spravakh relihiinykh kultiv) [Illegal Protestant denominations in Vinnytsia region in 1945-1952. (based on the materials of the Regional Council for Religious Cults)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. Vyp. 50. S. 94-103.* <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103> [in Ukrainian].
- Vynokurova, F.A.** (2005). Natsionalne zhyttia yevreiskoi spilnoty na okupovanii terytorii Vinnytskoi oblasti, shcho vkhodyla do skladu Transnistrii. Ohliad arkhivnykh dzherel [The national life of the Jewish community in the occupied territory of the Vinnytsia region, which was part of Transnistria. Review of archival sources] *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. 23-24 chervnia 2005. Kyiv: Sfera. S. 156-164.* [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.01.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2025